
MILENKO KARAN

SRPSKI NADREALIZAM IZMEĐU PSIHOANALIZE I MARKSIZMA

Kada je trebalo da odgovori na pitanje da li je ovaj naš nadrealizam uvezen sa strane Marko Ristić se, domišljat kakav je bio, zaklonio iza Vuka: „Tako mi popa Komnena i mlina gvozdena i 377 izvora, eno čoveka su dvije glave“.¹⁾ Eto odgovora na ujedanja beogradske čaršije zbog tobožnjeg uvoza nečega što je za malograđane moglo da bude samo još jedan dokaz više našeg osvedočenog kaskanja za takozvanom Evropom. Još se taj dijalog nije završio: i danas, tu i tamo, srpski nadrealizam se opterećuje podozrenjem da je to što je on činio samo provincijsko (balkansko) oponašanje tamo nekih primera iz belog sveta, za šta se kao najčešći dokaz navodi njegovo kratko trajanje. A time se hoće kazati da je nadrealizam kroz ovaj naš prostor prošao kao i mnogi „izmi“ pre njega — bučno ali sa malo rezultata. Da se nadrealizam ne-očekivano ugurao u tokove srpske književnosti — činjenica je koju malo ko može poreći, ali taj podatak ne čini valjanim zaključak da je on uvezen iz Pariza, na koji su se u to vreme ugledale i mnogo uglednije glave od onih 13 (!) beogradskih koje su opasne 1930. godine javno kazale da je komunistička revolucija jedino rešenje čoveka.²⁾ Da se u tom preganjanju

¹⁾ *Nemoguće*, Beograd, 1930 (anketa Čeljust dijalektike). Ristić se polgrava sa narodnom zakletvom koja stvarno ima nešto „nadrealističko“.

²⁾ Stanko Lasić, *Sukob na književnoj Ujevici*, Liber, Zagreb, 1970.

sa čaršijom ni sami nadrealisti nisu zamorili da pojasne stvari — takođe je utvrđen podatak. Malo voljni da sa njom vode dijalog, oni su činili sve da je još više zbune, pri čemu su se poigravali na način čija visprenost pleni i danas: M. Ristić je (opet on) pisao da je nadrealizam „dam ti talir da razbiješ tanjir, da kažeš i jeste i nije, i da i ne“.³ Zbog takvog objašnjenja čaršija se još jednom nasmeja'la, pri čemu nije zapazila (a i kako bi?) da se iza ovog „šegaćenja“ skriva bezmalo čist nadrealistički ton — prepušten u narodnu pošalicu, koju je M. Ristić spretno poturio umesto uobičajene didaktičke priče.⁴ Da nadrealizam nije slučajno stigao u Beograd postoje najmanje dva dokaza. Prvi je „objektivan“, drugi „subjektivan“, — oba, međutim, potvrđuju već znane mudrosti da za njegovu ocenu nije od značaja način na koji je ušao već rezultat koji je ostavio. A njih, tih rezultata, ne bi imao da u onovremenom društvu nije naišao na odgovarajuću „rezonancu“. Da bi sve bilo neob'čnije, on tu rezonancu nije našao u književnim prilikama već (da li slučajno?) u najneposrednijim situacijama svakodnevnog života — onog političkog pre drugih. Njegova pojava, bar ona zvanična, pada desetak godina posle velikih obećanja i još većih razočaranja: putanja počinje sa po zlu glasu poznatom Obznanom. da bi se, dok je još reč o nadrealizmu, završila s Diktaturom. Kazati za to vreme da je bilo teško (itd.) podatak je za istorijske čitanke, — reč je. u stvari, o beznađu koje se zakrivalo gomilom bodrih očekivanja. Upravo tu Obmanu nadrealizam je razgolitio na način mnogo bolji nego što je to pošlo za rukom mnogoj politici — tu negde treba tražiti stvarne razloge ozlojeđenosti čaršije, ali tu negde treba tražiti i objašnjenje popularnosti onoga što je nadrealizam zagovarao kao svoj *credo*: nisu patili samo radnici. Prosili su i junaci veličanstveno dobitenog rata (a zabušanti primali odlikovanja), inteligencija je već tada imala pozamašan broj godina provedenih na robiji, zbog čega se javna reč uvukla u nemušti jezik dvosmislenosti. U toj „žmurki“ s cenzurom nadrealizam je, spretnije nego mnogi drugi, udario po samim temeljima tog društva. dokazujući, crno na belo, da je njegov sistem vrednosti jalov i prema tome — lažan.⁵ Otuda jaroost zvan'čnika i njihova pošto-poto namera da nadrealistički bunt predstave kao (samo) još jednu pomodnu

³) „Politika“, Beograd, od 14. 4. 1930.

⁴) Šteta je što se srpski nadrealizam malo koristio našim folklorom, odakle su mogli samo da dobiju — kao, na primer, onaj natpis na grobu streljanog hajduka: umre naprečac u prisustvu vlasti.

⁵) „Sve treba učiniti, sva nam sredstva moraju biti dobra da bi se upropastile ideje porodice, otadžbine, religije.“ — A. Breton, Drugi manifest nadrealizma, 1929.

ludoriju koja će — hvala bogu — proći kao i tolike pošasti pre njega. Nije tako bilo, a nije zato što taj bunt nije bio nestašluk grupice obeznenih („mladost-ludost“), već mudrog protivnika koji će u idiličnu sliku nacionalnog i socijalnog mira drsko uneti mnogu sumnju. Da se otkrije Obmana najpre polazi za rukom pametnim — nadrealizam je i tu imao prednost koju je malo ko mogao dostići: od 13 nadrealista iz 1930. godine njih sedam se školovalo u Francuskoj, odnosno Švajcarskoj, a od njih su bar šestorica već sada osigurala mesto u svakoj istoriji srpske književnosti⁶, baš kao što je isto mesto obezbeđeno još trojici iz ove grupe nadrealističkih zatočnika.⁷ Eto „subjektivnog“ dokaza da nadrealizam u ovaj prostor nije pao iznebuha: njega su „doneli“ oni koji će 40 narednih godina biti u samom vrhu srpske književnosti, uključujući tu i onih nekoliko godina posle rata kada se, srećom zakratko, običnost naturala kao vrednost. Tom dosta brzom odlasku naših „inženjera duša“ nešto je doprineo i nadrealizam koji se, u svoje vreme, bio posebno okomio na njih — tu negde je bio razlog njegovog političkog poraza uoči rata, ali je tu negde — kakva pakost — bio i razlog poraza njegovih pobednika. Ovaj se razgovor završio osporavanjem socijalne literature, ali je počeo osporavanjem (lažne) patriotske književnosti, — i zbog toga treba krenuti baš odatle.

2.

Obično se 1930. godina uzima kao početak nadrealizma kod nas. Njegova predistorija je, međutim, duža. Ona počinje časopisom „Putevi“ (1922), u čijem uredništvu se nalaze dva novopečena maturanta, M. Ristić i D. Matić — dakle, imena koja će samo osam godina kasnije potpisati već rečeni nadrealistički „manifest“. Negirati lažnu tradiciju — bio je prevashodni zadatak glasila, ali se časopis, obećava redakcija, (kakva snalažljivost) „neće baviti politikom ni socijalnim pitanjima“. — U godini smo, treba podsetiti 1922. Šarolikost saradnika ne treba da zavara: bili su dobrodošli svi koji poriču tradiciju i obezvređuju priznate vrednosti. Otuda žustra osporavanja Bogdana Popovića — tada autoriteta bez premca. Ta šarolikost je, međutim, časopis zadržavala na nivou „ni napred, ni nazad“ — zbog čega zamire, da bi se nanovo javio 1923. godine, ali gotovo sasvim izmenjen: u njemu se već sreću Andre Breton i Sigmund

⁶ U Francuskoj su se školovali M. Dedinać, A. Vučo, M. Dimitrijević i V. Zivadinović — Bor. U Švajcarskoj: M. Ristić i K. Popović.

⁷ To su: Đ. Jovanović, O. Davičo i Đ. Kostić.

Frojd — urednik je Marko Ristić, čije prisustvo obezbeđuje nadrealističku orijentaciju časopisa (još uvek „zakukuljenu“). Ni tradicionalisti nisu zanemareni: ovoga puta na udaru je Sima Pandurović. Od modernista časopisu se priključuje Miloš Crnjanski, ali je njegovo prisustvo (prema kasnijem svedočenju M. Ristića) bilo „prilično nezdrav kompromis“⁸ — preko toga časopis jedva da je i mogao više. Neujednačen, ugasio se vrlo ujednačeno, ali je svojim prisustvom u tom vremenu pripremio pojavu „Svedočanstava“, koja se, mirne družbe, već mogu nazvati nadrealističkim glasilom. Za istoriju treba zabeležiti da se njegova pojava poklapa s osnivanjem nadrealističkog pokreta u Francuskoj (1924). Prvi put se desilo da ne kaskamo za Evropom! U časopisu od onih koji nisu prednadrealisti saraduje samo Tin Ujević — prekid s „modernistima“ je očigledan, kao što je još očiglednija nadrealistička namera onih koji u njemu pišu: M. Ristić prvi kod nas govori o nadrealizmu — tek je 1924-ta. Već drugi broj posvećen je (izgleda „da se Vlasi ne dosete“) slovenskom jedinstvu, a govori se, zapravo, o Oktobarskoj revoluciji i — Lenjinu. Glavno zanimanje je ipak Pariz i ono što se dešava u njemu: da li je slovenstvo bilo ustupak romantizmu ili samo taktika — obaveza je samih nadrealista da odgovore. Čini se ipak da je to sve bila samo priprema za „čisto“ nadrealističko ponašanje jer već u trećem broju časopisa M. Ristić objavljuje prvi automatski tekst napisan na srpskohrvatskom jeziku⁹), da bi i već u šestom broju (1925) časopis stigao do duševnih bolnica: prvi put se kod nas (opet po prvi put) objavljuju sastavi duševnih bolesnika. Dušan Matić piše uvod u kome dokazuje da je ludilo zakoraćenje u nepoznato, iza čega se već nazire Sigmund Frojd.¹⁰) Sa temama u sledeća dva broja (Pakao i Raj) časopis bitiše, i odjednom se gasi, jer je po oceni urednika, imao „nešto nedovoljno i promašeno“¹¹). Ta nedovoljnost je izgleda bila najprisutnija u nedovoljnoj socijalnoj angažovanosti. Časopis se ugasio 1925, — do 1930. bilo je punih pet godina. Šta se u međuvremenu dešavalo? Tradicionalizam je već bio poražen — čini se najviše od samog sebe. Modernizam je već bio prešao svoj zenit — opet zahvaljujući najviše sam sebi: od naizgled radikalnih zahteva posle rata on je već krajem dvadesetih godina stigao do postupaka čiji je stvarni motiv bilo bekstvo

⁸) M. Ristić, *Tri mrtva pesnika*, Zagreb, 1955.

⁹) „Svedočanstva“, Beograd, 1924, br. 3.

¹⁰) U vremenu kada je psihologija (izuzimajući psihoanalizu) jedva pominjala ovu mogućnost, namera nadrealista zaslužuje da se posebno zabeleži.

¹¹) V. Bor i M. Ristić, „Anti-zid“, Nadrealistička izdanja, Beograd, 1932.

od života.¹²⁾ Neki će se od njih nešto kasnije opet vratiti životu ali s — pogrešne strane. Primer takvog vijuganja je Miloš Crnjanski, koji se od „Lirike Itake“ (1919) srozao do „Oklevetanog rata“ (1934)¹³⁾ Sve, međutim, nije bio promašaj: modernistima treba priznati da su „razlomili mnoge okamenotine našeg književnog jezika“, čime su ga učinili gipkijim i bogatijim — nesporan doprinos, znači.¹⁴⁾ Nekako u isto vreme javiće se takozvana socijalna literatura, s kojom će nadrealizam voditi mnoge bitke. Sada još — tek smo u 1925. godini — sukoba nema. Vreme od 1925. do 1930. je dosta mirno — utvrđuje Hanifa Kapidžić-Osmanagić¹⁵⁾. To je doba ličnih doprinosa (pojedinaца, jer grupe još nema), ali i sazrevanja koje će ove mlade ljude najkraćim putem dovesti do 1930. godine. U tom razdoblju Milan Dedinac objavljuje „Javnu pticu“, Aleksandar Vučo „Koren vida“ a Marko Ristić „Bez mere“. Nadrealizam samo što nije tu: svi već, uostalom, grupu oko Marka Ristića nazivaju nadrealističkom. Njegova potonja „krštenica“ je tek reda radi — srpski nadrealizam je stariji od svog rođendana.

3.

Velika ekonomska kriza (1929) obezvređila je mnoge vrednosti i dotle na izgled dobrostojeće društvo ogolila do karikature. Deset godina ranije završila se jedna, a deset godina kasnije počee druga klanica. Eto vremena (zvanične pojave srpskog nadrealizma, čemu treba dodati domaći „dodatak“ — diktaturu na sasvim balkanski način. U takvim danima grupa beogradskih mladića započela je svoj veliki izazov. Njihova imena treba zapamtiti: Aleksandar Vučo, Oskar Davičo, Milan Dedinac, Mladen Dimitrijević, Vane Živadinović — Bor, Živanović Noje, Đorđe Jovanović, Đorđe Kostić, Dušan Matić, Branko Milovanović, Koča Popović, Petar Popović i Marko Ristić. Bila je to 1930. godina i bila je to publikacija „Nemoguće“. Pošlo se —

¹²⁾ Milan Bogdanović, „Stom posleratnog modernizma“; „Danas“, Beograd, 1934, br. 3.

¹³⁾ Vidi: Miroslav Krleža, „Miloš Crnjanski o ratu“; „Danas“, Beograd, 1934, br. 4.

¹⁴⁾ M. Bogdanović, *op. cit.*

¹⁵⁾ Hanifa Kapidžić-Osmanagić, *Srpski nadrealizam i njegovi odnosi sa francuskim nadrealizmom*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1966. (Isti pisac je pripremio Hrestomatiju srpskog nadrealizma u dve knjige, i to: Teorija i kritika i Poezija i tekstovi — obe izdao 1970. g. isti izdavač.) Prilikom pisanja ovog rada često sam se služio ovom studijom, posebno u navođenju godina, imena i raznih publikacija. Na tome i, posebno, na podsticajima koje sam dobio čitajući ovu izvanrednu studiju, zahvaljujem autoru.

a kako bi drukčije — od A. Bretona: nadrealizam teži da konačno sruši sve ostale psihičke mehanizme i da ih zameni u rešavanju osnovnih problema života! „Velika definicija iz velike epohe“ — s pravom primećuje H. Kapidžić-Osmanagić ciljajući na A. Bretonovu da nadrealizam počiva na verovanju u višu stvarnost asocijacija, u svemoć sna, u nekoristoljubivu igru misli.¹⁶⁾ Ta je definicija bila i veliki izazov psihologiji: psihoanaliza je već bila izborila svoje mesto pod suncem! Nadrealizmu to još nije bilo pošlo za rukom — na njegovu sreću — što je potvrdio srpski nadrealizam: on je umro pre nego što je počeo da umire, što nije bio slučaj s francuskim; ovog je A. Breton „naterao“ da živi kada već nije imao razloga za to: „naše vreme mu za to nije zahvalno“ — dovitljivo zaključuje H. Kapidžić-Osmanagić.¹⁷⁾ Prepričati šta je sve „Nemoguće“ pričalo, posao je za posebnu studiju — ko može to da uradi u nekoliko redova. A. Bretonova definicija već nije dovoljna — živi se u 1930, kada se već slutilo da nadrealizam ne može opstati samo s poricanjem, jer ovo uvek znači zagovaranje nečeg drugog. Trebalo se odrediti u odnosu na „danas“. Taj izbor ove godine još nije žuran, jer je najpre treba'o da se predstavi. Taj posao će uzeti na sebe „Nadrealizam danas i ovde“ (1931. i 1932), čiji sam naslov već otkriva nameru da se časopis smesti u tačno određen prostor i vreme — evo još jednog dokaza da srpski nadrealizam nije slepo sledio onaj francuski. Zahtev je koliko pogolem toliko i jasan: „Mi ćemo doprineti arhitekturi slobode i duha“¹⁸⁾ — evo najkraćeg „programa“, kog se srpski nadrealisti neće odreći do kraja. To neće poreći ni oni koji su kasnije otišli na drugu stranu, u čemu nema ničeg čudnog. Treba se, međutim, vratiti nešto unazad: „U svakom trenutku, na svakom mestu, kada je u pitanju istinsko preinačavanje i autentično delovanje čoveka, mi ga vidimo angažovanog celog, jer je transformacija odnosa svega prema svemu jedino moralno merilo čovekovog stvarnog okončavanja.“¹⁹⁾ — prva je poruka trinaestorice nadrealista. „Istinsko preinačavanje“ i „autentično delovanje“ — ne prepoznaje li se u ovim izrazima Karl Marks, a angažovanje celog čoveka — nije li već sasvim odomaćen zahtev savremene psihologije? Automatski tekstovi, snovi, paranoja — sve je to bilo dobrodošlo za nadrealističku nameru da dokažu postojanje jednog sveta koji se do njih poricao,

¹⁶⁾ H. Kapidžić-Osmanagić, *op. cit.*

¹⁷⁾ H. Kapidžić-Osmanagić, *op. cit.*

¹⁸⁾ Dušan Matić — Marko Ristić, „Uzgređ budi rečeno“: „Nemoguće“, Beograd, 1930.

¹⁹⁾ „Pozicija nadrealizma“, Nadrealistička izdanja, Beograd, 1931.

ali to sve nije bilo dovoljno da se i stvarno dokaže istinitost takvog postupka. Dokaz, onaj pravi, morao se potražiti izvan nadrealizma. Prvi su to osetili (sasvim prirodno) Koča Popović i Marko Ristić, čija razmišljanja treba zabeležiti: „Sve dok nije bilo jedne nauke o iracionalnom, nije se moglo doći do jedne pune, organske sinteze tih pojmova... Potrebno je bilo ostvariti podsvest kao psihološku kategoriju, da bi se, pošavši od apstraktnofilozofske upotrebe pojma iracionalnog, preko ovog psihološkog ostvarivanja podsvesti, došlo do njegove opravdane, konkretnofilozofske upotrebe.“²⁰) Za takvu nameru nam nadrealizam nije bio dovoljan. Odgovarajuća pomoć morala se potražiti izvan njega. Psihoanaliza je za to poslužila sasvim dobro — čak i kada to nije htela.

4.

Sasvim u maniru njihovog ponašanja susret nadrealizma i psihoanalize počinje na samom vrhu — susretom Andre Bretona i Sigmunda Frojda. Breton nije otišao kod Frojda kao laik. On je već poznao njegovo učenje, čak je njegove metode (kako sam kaže) „imao priliku da malo proba na bolesnicima za vreme rata“. Zapečunčan od mladosti (imao je tada 25 godina) Breton je pošao na sastanak očekujući čudo. On je mislio da će naići na revolucionara spremnog od prve da se priključi nadrealizmu ili bar da mu da blagoslov. Sada se samo može slutiti kakvo je bilo njegovo razočaranje kada je ugledao naučnika, skoro purgera u običnom životu, kako s čuđenjem odmahuje glavom nad nadrealističkim programom a posebno nad njegovim već slavnim postupcima: pa, ovaj čovek uopšte nije u stanju da se zainteresuje za nadrealizam — vajkao se kasnije Breton. Nije trebalo da se razočara: Frojdova revolucionarnost se ne meri zaletanjem u svakodnevne prilike života već u „tvrdoglavoj“ nameri da o čoveku (i čoveku) kaže istinu. Ovaj „incident“ je nešto ohladilo Bretona, ali nije smanjio uticaj psihoanalize na nadrealizam. Moglo se i očekivati da će taj uticaj početi sa snovima, koji su, za Bretona, pojava u kojoj se dva suprotna stanja (snovi i stvarnost) spajaju u neku vrstu potpune stvarnosti, koju je on nazvao nadrealnost. Ana Balakjan, koja je napisala malopre kazane redove, smatra da je uticaj Frojdove psihologije na nadrealizam najočigledniji upravo u opisima snova, koje su pisali bezmalo svi nadrealisti. Da su bili u pravu verovali su zbog samog Frojda, koji se, premda veliki poznavalac snova, sam oglasio

²⁰) Koča Popović — Marko Ristić, „Nacrt za jednu fenomenologiju iracionalnog“, Nadrealistička izdanja, Beograd, 1931.

nemoćnim za objašnjenje sna („Zašto se pesnik nije tačnije izrazio o prirodi sna?“) — a to je već teren na kome su nadrealisti plivali kao riba u vodi.²¹⁾ Drugi vid Frojddovog uticaja na nadrealizam je, smatra A. Balakjan, automatsko pisanje, koje su takođe upražnjavali skoro svi nadrealisti. Takvo pisanje uveliko podseća na psihoanalitičku metodu slobodne priče (asocijacija) — postupak koji je u osnovi svake psihoanalitičke intervencije (terapije). Ima, međutim, i razlika. Najveća je ona koja se tiče svrhe jednog, odnosno drugog postupka. Nadrealisti su smatrali da je automatsko pisanje (tekst) dovoljno samo po sebi, dok je Frojd u tom haosu reči tražio simbole (simptome) da bi bolesnika izlečio. Treći uticaj, odnosno delatnost u kojoj se prepoznaje psihoanaliza je namerno izazivanje stanja duševne nenormalnosti.²²⁾ Otuda i francuski i srpski nadrealisti posvećuju veliku pažnju tzv. ludacima i njihovim tvorevinama. Najpoznatiji primer je paranoidno slikarstvo Salvadora Dalija. I, najzad, četvrti vid prisustva psihoanalize u nadrealizmu je, i tamo i ovde, stalno zanimanje za humor. Frojd je u njemu video veštinu Ega da se odupre surovim zahtevima Ida i Superega. Nadrealisti su takođe smatrali da je humor jedan od mogućih izlaza iz teskobe: humor ne usvaja okoreli poredak logike i osećanja — pisao je M. Ristić.²³⁾ Srpski nadrealizam je, prema tome, (eto još jedne njegove zasluge) istovremeno pratio i psihoanalizu, čime je posredno uticao na razvoj naše psihologije, bar one beogradske, o čemu kod nas — da čudo bude potpuno — još nije napisan ni jedan valjan rad. O psihoanalizi je već pisao D. Matić u „Putevima“ (1923) — s razlogom dosta oprezno. Manje oprezno, ali zato bolje o njoj su pisali Koča Popović i Marko Ristić (1931) — tekst koji je ostao kao najvrednije teorijsko delo srpskog nadrealizma: „Kao što se istorijski materijalizam pokazao najsavršenijim instrumentom za izučavanje tih determinantnih preduslova (misle na društvene uslove; M. K.) tako isto psihoanaliza, ali psihoanaliza kao metoda, ima, radi što tačnijeg razumevanja tih uslova, da bude inkorporirana u aktivnu sintetičnost nadrealizma.“²⁴⁾ Vane Živadinovi-Bor. najveći zaljubljenik u psihoanalizu, ide još dalje: „Tvrđimo da se jedna zaista materijalistička psihologija neće moći izgradi-

²¹⁾ Nisu, međutim, bili saglasni sa Frojdom o pitanju funkcije sna, što je prirodno, jer su oni bili pesnici a Frojd naučnik. Za njih je san bio predznak a za psihoanalizu simptom.

²²⁾ Ana Balakjan, „Frojdov uticaj na nadrealističku misao“; „*Delo*“, Beograd, 1974, br. 6.

²³⁾ Vidi: M. Ristić, „Humor i poezija“ i pomenutu anketu Čeljust dijalektike.

²⁴⁾ K. Popović — M. Ristić, *op. cit.*

ti ako ne uzme iz psihoanalize njene osnovne pronalaske.“²⁶⁾ Pisano je to 1932, znači iste godine kada je tako pronicljiv um kao što je bio August Cesarec tvrdio da je Individualna psihologija jedino prihvatljiva za marksizam, pri čemu nije, kao ni mnogi oko njega, zapazio da je Adlerovo insistiranje da se čovek menja, skoro uvek, prema zahtevima sredine, moglo po svojim posledicama da bude mnogo teže od bilo kojeg psihoanalitičkog zaletanja.²⁶⁾ Za M. Ristića više nema nedoumice: „uloga nadrealizma bila bi da sjedini psihoanalitičku metodu s dijalektičkom, iz celine izvuče zaključke za koje sama psihoanaliza ne bi bila sposobna, i napravi sa Frojdovim učenjem analizu i kritiku analognu onoj koju je Engels učinio sa Foerbahom“²⁷⁾. Ni manje ni više. Pre toga, međutim, nadrealizam je morao da se „obračuna“ s nekim nedoslednostima psihoanalize — još jedan dokaz da nije pomodno prihvatao stvari sa strane.

5.

Uobičajeno se tzv. neopsihoanalizi pripisuje zasluga da je, osporavajući Frojdove biološke pretpostavke, prva ukazala na značaj društvenih okolnosti u ljudskom ponašanju. To nije tačno. Pre njih su to učinili nadrealisti — srpski nadrealisti takođe.²⁸⁾ V. Živadinović-Bor dokazuje da psihoanaliza dolazi u protivrečnost sa svojom osnovnom postavkom samo u nekim svojim posledicama (nazadnjačkim zaključcima), ali uvek kada je dosledna sebi ona je „skroz revolucionarna“²⁹⁾. On dokazuje da se čak i očigledno beznađna Frojdova uopštavanja tiču uglavnom zapadne kulture i njenog represivnog obeležja. Njegov koncept seksualnog nagona je statičan, kaže Bor, i čudi se kako Frojd to nije primetio kad i sam tvrdi da se nagoni života i smrti stalno prožimaju. Ako je oslobođenje seksualnog nagona u isto vreme i oslobođenje čoveka —

²⁵⁾ Vane Živadinović-Bor, „Psihoanaliza ili individualna psihologija“; „Nadrealizam danas i ovde“, Beograd, 1932, br. 2.

²⁶⁾ Milenko Karan, J. Maserman: „Biodinamička teorija ponašanja“, Psihološki bilten, Beograd, 1962, br. 1—2. Isti autori: „Neopsihoanaliza — šta je to?“, Psihološki bilten, Beograd, 1962, br. 3.

²⁷⁾ H. Kapidžić-Osmanagić, *op. cit.*

²⁸⁾ U grupi srpskih nadrealista psihološki je bio najobrazovaniji V. Živadinović-Bor. Za njegov esej o želji H. Kapidžić-Osmanagić kaže da ga „nikako ne bi trebalo zanemariti u jednom studioznom proučavanju odnosa dialektičkog materijalizma i psihoanalize, sa osvrtom na nadrealizam tridesetih godina, koji bi, u suštini, tu služio kao spojna tačka“. Takvih studija, međutim, kod nas još nema.

²⁹⁾ V. Živadinović-Bor, *op. cit.*

tada treba tražiti pozadinu njegovog potiskivanja. Ta pozadina je u vaspitanju, porodici — uopšte, u određenim prilikama neke kulture, u kom slučaju uzrok treba tražiti u materijalnim uslovima života: „Psihoanaliza konsekvantno sprovedena — piše Živadinović — potvrđuje da nije čovekova svest ta koja stvara materijalne uslove života, nego da ti materijalni uslovi stvaraju čovečiju svest; ali ona čini i još nešto više: ona u detaljima opisuje kako se stvara ta svest.“³⁰⁾ Treba obratiti pažnju na taj zaključak ove kritike: zamerku određenoj statičnosti Frojdovog učenja o nagonima socijalnu pozadinu potiskivanja i njegovu u osnovi materijalnu pozadinu. To je pisano 1932. godine — dakle pre radova neopsihoanalitičara, a samo tri godine posle V. Rajha. Izneta ocena ne odnosi se na psihoanalizu u celini, — otud su nadrealisti uradili sve da odvoje revolucionarni „deo“ psihoanalize od njenog reakcionarnog „dela“. To su učinili tako što su psihoanalizu izdvojili iz frojdzizma — ovo drugo je za njih ono što se obično naziva metapsihoanalizom: „Psihoanaliza kao metoda koju ne treba brkati s „frojdzizmom“ koji je jedan pogled na svet, (...) je pozvana i možda danas jedina, da objasni onaj mehanizam kojim je individualno determinisano socijalnim, kao što je istorijski materijalizam jedini pozvan da objasni mehanizam kojim je socijalno determinisano ekonomskim.“³¹⁾ Eto namere neočekivane za te godine: da se društvena uslovljenost individualnog ponašanja traži u okviru, i sredstvima same psihoanalize, a ne izvan nje — sasvim slično će, samo koliko godina kasnije, pokušati I. Karuzo. Razdvajanje psihoanalize i frojdzizma, to što su činili nadrealisti, bila je — sada to znamo — dobra namera, jer se ta podela danas uobičajeno čini: najmanje naučna je baš filozofija psihoanalize, a to je upravo njen deo koji su nadrealisti najviše osporavali.³²⁾ Oni nisu slučajno dvojili psihoanalizu i frojdzizam. S frojdzizmom oni nisu imali šta da traže, što sigurno nije bio slučaj s psihoanalizom, tačnije: njenom metodom, jer im je ova obezbeđivala autentičan nadrealistički postupak i rezultat. To je najočiglednije u njihovoj kritici Frojdovog shvatanja želje, za koju V. Živadinović-Bor tvrdi da je statična baš kao što je takva većina Frojdovih tvrdjenja koja su se udaljila od neposredne naučne obrade. Frojdu se posebno zamera što je svoju nevericu zasnovao na ubedenju o nepromenljivosti nagona, agresivnog posebno, — takođe na nepromenljivosti želje, što je tačno samo uto-

³⁰⁾ V. Živadinović-Bor, *op. cit.*

³¹⁾ K. Popović — M. Ristić, *op. cit.*

³²⁾ To potvrđuje njihovu promisljivost, jer se i moglo očekivati da oni, na primer, Frojđovu spekulaciju o Thanatosu dočekađu kao „nadrealistički“ dokaz.

liko ukoliko se to tiče želje koja je potisnuta u nesvesno — ona je tada stvarno zaustavljena želja. U stvarnosti, međutim, „želja u svom slobodnom kretanju ima jedan dijalektičan i neprekidan razvoj... želja se postavlja kao teza; potiskivanje kao antiteza; a oslobođenje želje kao sinteza potiskivanja i prvobitne želje“³³). Putanja, prema tome, nije želja tamo i natrag, već želja tamo i natrag ali oslobođena za još slobodnija stvaranja. Treba, međutim, voditi računa da ove zamerke pišu pesnici, zbog čega njihova ubedljivost izgleda neodoljiva — za suvo (naučno) utvrđivanje činjenica ona je nedovoljna. To su, uostalom, znali i nadrealisti, oni su na vreme naslutili da se ova nauka (psihoanaliza) neće nikada pretvoriti u neku vrstu (nadrealističke) pesme. Nekako u isto vreme su shvatili da nije dovoljno samo napadati svet — šta uraditi da se on promeni? Srpski nadrealizam je stigao do raskrsnice: na koju stranu da krene?

6.

Jedini mogući izbor bio je marksizam: „Nadrealizam se mora tumačiti na bazi dijalektičkog materijalizma“ — pisali su Đorđe Jovanović i Vane Živadinović-Bor.³⁴) Primer su već imali: A. Breton je 1930. godine publikaciju „Nadrealistička revolucija“ promenio u „Nadrealizam u službi revolucije“ — komunističke, naravno. Svoj prilaz marksizmu nadrealisti objašnjavaju vešto: „Zbir činjenica na kojima počiva nadrealizam nalazi se implicitno u onome iz čega su izvučeni zaključci istorijskog materijalizma, ali se na te činjenice nije računalo, ne zato što su one nevažne, nego zbog veće aktualnosti onih problema koji su tokom prošlog i početkom ovog veka okupirali graditelje istorijskog materijalizma, a delom i zbog uslova njihovog rada i zbog nedostatka naučne obrade tih činjenica.“³⁵) Te činjenice najčešće nisu otkrili marksisti već ljudi koji jedva da su i znali za marksizam, što ih nije sprečilo da dospeju do zaključka potpuno istog kao kod prvih — evo putanje (sa nešto psihoanalize) kojom su srpski nadrealisti stigli do marksizma. Redosled je inteligentan i spretn: dokazuje se istorodnost činjenica nadrealizma i marksizma (istorijskog materijalizma) — to stoga da se nadrealizam ne bi tretirao kao nezvan gost već kao bezmalo ravan partner. On stiže sa znanjem koje istorijski materijalizam

³³) V. Živadinović-Bor, *op. cit.*

³⁴) Đorđe Jovanović — Vane Živadinović-Bor, „Autokritika nadrealizma“; „Nadrealizam danas i ovde“, Beograd, 1932, br. 2.

³⁵) Đ. Jovanović — V. Živadinović-Bor, *op. cit.*

nema, on ima činjenice („od izvanredne važnosti“) koje marksizam nema. Te činjenice nisu utvrdili marksisti već nadrealisti, a do njih nisu došli učeći marksizam već snagom samih činjenica. Zbog toga je legitimno tvrđenje da nadrealizam može da dopuni i obogati istorijski materijalizam — što je najveći „istočni greh“ nadrealista, ali da bi smanjili a priori no podozrenje oni navode da za praznine nisu krivi marksisti, jer su (što je tačno) bili zabavljeni važnijim poslovima, a nije bilo ni zadovoljavajuće naučne potvrde (psihološke, u stvari).³⁶⁾ Aleksandar Vučo isto: istorijski materijalizam je zanemario čovekovo unutrašnje i duhovno oslobođenje, ali to ne znači (kome to on šalje poruku?) da postoji bilo kakav nepomirljivi antagonizam između nadrealizma i socijalnog opredeljenja tj. istorijskog materijalizma i (— treba obratiti pažnju na te reči) „akcije subordinirane potrebama zvanične levice“.³⁷⁾ „Zvanična levica“ (Partija) nije nasela na reči: ona je slutila da nešto nije u redu s ovom ponudom i započela je dijalog koji se neće dobro završiti po nadrealizam. Tada je ovaj počeo sa svojom autokritikom: „Autokritika, gde je nadrealizam u isti mah predmet i oruđe kritike, jedna je od njegovih delatnosti i dokaz njegove neporečene materijalističke dijalektizacije.“³⁸⁾ Napadajući u odbrani (ili braneci se napadajući), nadrealisti su slutili da iza često nespretnih napada na njih stoji mudriji protivnik nego što se to moglo pretpostaviti po nekim pojedincima koji su sa njima vodili formalni dijalog — Stevan Galogaža, na primer, koji je dosta grubo preneo „poruku“ da se okanu prisvajanja rezultata jedne „druge nauke“ (marksizma), — Partija očigledno ni tada nije dozvoljavala razgovor o pitanju ko može da bude prvi i — na čelu. Već poučeni sudbinom nekih koji su bili odbačeni, nadrealisti izbegavaju zamku da ih oglase opozicijom „zvaničnoj levici“ („mi ne želimo da izigravamo neku opoziciju“) i zato očekuju da budu „malo pažljivije saslušani“ a ne unapred odbačeni. Pošto druga strana nije prihvatila ponudu nadrealisti su se našli u nedoumici. Prvi koji je naslutio pravo stanje stvari bio je Koča Popović: „Ili imamo da izmenimo njene poglede o nama (pogleda levice — M. K.), tj. izmeniti u njoj onaj deo koji odgovara našem polju delanja, ili se imamo izmeniti mi“.³⁹⁾ Dilema je bila

³⁶⁾ Ova namera nadrealista uzeće im se kasnije kao najveći greh. Posebno će biti osuđen M. Ristić što je htelo da „obogati i nadopuni“ marksizam nadrealizmom. Vidi: S. Lasić, *op. cit.*

³⁷⁾ Aleksandar Vučo, „O jednoj implicitnoj kritici“; „*Nadrealizam danas i ovde*“, Beograd, 1932, br. 2.

³⁸⁾ Milan Dedinac — Koča Popović — Marko Ristić, „Nerazumevanje dijalektike“; „*Nadrealizam danas i ovde*“, Beograd, 1932, br. 3.

³⁹⁾ A. Vučo, *op. cit.*

sudbonosna: ili literaturu podrediti neposrednim zahtevima Revolucije ili braniti pravo na nezavisnu i slobodnu reč. Otvoren dijalog s Partijom bio je unapred onemogućen: nadrealisti su dobro znali stvarni raspored snaga. Oni su tada pribegli svom omiljenom načinu razgovora: trebalo je dokazati da se „leva“ kritika ne može bukvalno primeniti na njih, jer „ako ništa drugo, nadrealizam upotrebljava bar marksističke formule“⁴⁰). Zamka vešto postavljena: zbog nje će „zvanična levica“ imati grdne muke. Prema „desnoj“ literaturi socijalna literatura se nije posebno određivala — to su neprijatelji i sa njima se ne razgovara. Njih opovrgavati. Nadrealizam je, međutim, dao podršku istoj revolucionarnoj snazi koju je zastupala i socijalna literatura — radničkom pokretu, kaže Stanko Lasić.⁴¹) Nije, prema tome, bio u pitanju neprijatelj već saveznik — ma kako „nezgodan“. Nadrealisti su baš tu videli svoju veliku šansu: oni su razgovor prebacili na teren ličnih obračunavanja dokazujući da je u osnovi nesporazuma (ne neprijateljstva!) neznanje i netalenta pojedinih s druge strane.

7.

To je početak sada već slavnog sukoba između nadrealizma i socijalne literature. Svesni da sa socijalnom literaturom (iza koje je stajala Partija sa svojim autoritetom) ne mogu voditi razgovor u bloku, oni su dijalog suzili na samo nekoliko pitanja, posle kojih je moralo „biti jasno da suštinskih razmimoilaženja — nema. Potpuno istu tehniku će kasnije upotrebiti grupa oko časopisa „Danas“ i „Pečat“ (u oba je M. Ristić jedan od najzapaženijih!). Kada se danas čita taj dijalog pada u oči očigledna nadmoćnost nadrealista u dijalogu. Ona se ne može objasniti samo njihovim boljim obrazovanjem, niti uslovima terora kojim je proganjana levica (mnogo manje nadrealizam). Ta je nadmoćnost, sada to znamo, izraz i posledica činjenice da su nadrealisti branili pravo na autentičnost, oslanjajući se pri tome na Engelsovu ocenu tamo nekog osrednjaka koji „je u nedostatku talenta prišao krajnjim ekstremistima i postao „tendenciozan“ pisac da bi na taj način plasirao svoju rđavu literaturu“⁴²). Taj će se dijalog nastaviti i posle 1932. godine. Njega će prihvatiti časopis „Danas“ (1934) a zatim „Pečat“ (1939) — ovoga puta dijalogu se priključuje Miroslav Kuleža: evo početka drame na književnoj levlci čiji će se ožilj-

⁴⁰) M. Dedinač — K. Popović — M. Ristić, *op. cit.*

⁴¹) S. Lasić, *op. cit.*

⁴²) Tiče se pisma F. Engelsa Bernstein-u iz 1884. godine a odnosi se na pisca J. Vallès-a.

ci toliko dugo osećati. Godinama će ovaj dijalog ličiti na uobičajene u ovom prostoru svađe, ali će pravo neprijateljstvo početi nešto pre rata. Ono je počelo naizgled mirno: u jednom svom eseju M. Ristić je „bezazleno“ i kao usput naveo jedan nezgrapnan primer socijalne literature — bio je govor o pesmi Radovana Zogovića gde je ovaj Don Kihota strpao kao fašistu u avion koji ubija španske žene i decu. R. Zogović je priznao glupavost, ali je objasnio time što je on (jedan od najjačih predstavnika socijalne literature!) Servantesov roman znao samo po „nekim skraćenicim i osakaćenim izdanjima“ (otud greška!), a zatim se sručio na Ristića i — one oko nje ga⁴³⁾, da bi se sve kao u nekom kovitlacu, izvršilo Krležinim „Dijalektičkim antibarbarusom“ — do sada neponovljivim polemičkim spisom u našoj književnosti. Bilo je, međutim, već kasno — Edvard Kardelj je uzeo stvar u svoje ruke: „Ima samo jedna istina za koju se bori radnički pokret. Istinska „sloboda stvaranja“ može označavati samo onu slobodu koja dozvoljava umetniku ili književniku da služi toj jedinoj istini.“⁴⁴⁾ Poruka jasna da ne može biti jasnija: književnost mora da služi radničkoj klasi (Partiji) — bez pogovora i bez ostatka. M. Ristić se još nije dao: „Može li se pesnik odreći svog prava da pita da li je ovaj revolucionarni izbor pravi izbor?“⁴⁵⁾ NE! — odgovara sebi (i drugoj strani). Eto pravog razloga ovog sukoba. Osudu nije trebalo dugo čekati: „Danas, kada se postavlja pitanje: ko će koga, kada je potrebno napregnuti sve svoje snage da se stvori jedna snažna i monolitna partija koja će moći da stoji na čelu događaja, svaki onaj koji se ne podvrgava disciplinirano tome radu i tim zadacima, spada na drugu stranu barikade, tj. na stranu neprijatelja radničke klase.“⁴⁶⁾ Krleža nije izričito pomenut ali je on znao šta znače ove reči — na čelu Partije nije bio Milan Gorkić već Josip Broz. Ovaj je dobro slutio „događaje“ i znao da se u borbu neće moći da pođe s „Peča-

⁴³⁾ Slično neznanje i bahatost R. Zogović će ponoviti i neposredno posle rata, kada je grubo napao objavljivanje jednog T. Ujevićevog teksta koji (po Zogoviću) „u slobodnoj zemlji vapi za ljudima sa kičmom i moralom“. Opomenut (naravno diskretno) da je to Ujevićev tekst iz 1925. godine Zogović se još žešće obrušio na izdavače — sada zbog nebudnosti i aljkavosti, jer to nisu naveli pa time svesno dovode čitaoce, naročito one mlađe, u zabunu (itd.), a što se njega, Zogovića, tiče, on nema nameru da traga za svim Ujevićevim pisanjima. Opširnije o tome vidi: S. Lasić, op. cit. Ni u kojem razmatranju takozvanog sukoba na književnoj levlji ova S. Lasićeva studija se ne može zaobići. Ona je, po mom mišljenju, prvi put pokušaj da se ovo „nezgodno“ pitanje razmatra na način malo uobičajen i poznat u odgovarajućoj literaturi kod nas.

⁴⁴⁾ S. Lasić, op. cit.

⁴⁵⁾ S. Lasić, op. cit.

⁴⁶⁾ Reč je o članku T. T. (Josipa Broza-Tita) „Za čistoću i boljševizaciju partije“, „Proleter“, 1940, br. 3—4.

tom“ ili „Izrazom“ u rancu, već samo s Partijom čija je disciplina dovedena do savršenstva. Istorija mu je dala za pravo, a time i socijalnoj literaturi — zna se ko je dobio rat. Pobjedniku se obično ne sudi i zato socijalnu literaturu treba ocenjivati i s ovim „dodatkom“. U teorijskim pitanjima nije bila u pravu, u dijalogu još manje, bila je gruba a u svojim tvorevinama plitka — sve je to tačno, ali je tačno i to da je baš ta i takva literatura dosta učinila da onih 12 hiljada partijaca (u vojnim proračunima zanemarljivo mali broj) učine — čudo. Nije se najbolje snašla ni posle rata, ali u onom času kada je naš socijalizam našao svoju pravu „dušu“ otišla je, jer više nije imala šta da radi. Ona je, prema tome, deo naše istorije baš kao što je to i nadrealizam — nema pametnog razloga da se stidimo ni jednog. Godine 1932. — vratimo se na početak spora — sve se to još nije znalo, ali se videlo da se nadrealistički pokret — reč možda nije najučtivija — raspada: jedni su otišli u Partiju (Koča Popović, Đorđe Jovanović, Oskar Davičo), drugi su nastavili da nadrealističku misao (ne nameru!) održe u svojim književnim radovima (Dušan Matić, Aleksandar Vučo) — samo će Marko Ristić ostati da poput Don Kihota (kakva podudarnost!) sakuplja ostatke broda koji je već tonuo. Svi oni su znali da se zaljujaju, ali ni jedan nije postao izdajica — podatak izvanredno važan kada se ocenjuje njihov rad i kada se pravi poređenje sa sudbinom francuskih nadrealista.

8.

Tačno odrediti vremensko trajanje srpskog nadrealizma je posao unapred beznađežan. Najpribližnije se može kazati da ga je rodio jedan a sahranio drugi svetski rat. Čak mu se ne zna ni tačan početak: zvanično mu se priznaje 1930. godina, ali su njegovi stvarni počeci dalji. Oni se smeštaju u neku godinu posle prvog rata, ali tada još neočigledni. Dva časopisa („Putevi“ i „Svedočanstva“) su pripremili 1930, ali u međuvremenu je već postojala saradnja s francuskim nadrealizmom. Ta saradnja je kasnije opterećivana zamerkom da se radilo o golom uvozu ideja sasvim neodgovarajućih ovom prostoru. Srpski nadrealizam, međutim, nije bio filijala francuskog niti njegov produženi nastavak. Iako ne baš pod tim imenom, on je držao korak s pariskim, čime je srpska književnost po prvi put u svojoj istoriji uporedo išla sa Evropom. Njegov dolazak u Beograd nije prema tome, bio nepripremljen. On je osorno ali spretno napao same temelje društva: nadrealisti su najžustrije udarili po porodici, religiji, otadžbini — ukratko, po njegovom sistemu vrednosti. Nisu imali nameru da se zadrže samo na umetnosti. Hteli su da svoje stavove osnaže činjenicama nauke.

Činilo im se da za tu nameru najbolje odgovara psihoanaliza, čime su dodatno zadužili našu kulturu. Nisu, međutim, ostali na prostom preuzimanju njenih nalaza — među prvima su ukazali na ograničeni domet Frojdrovog učenja, njegovu biološku orijentaciju i zanemarivanje socijalnih okolnosti u objašnjenju ljudskog ponašanja. Time su, na određen način, „preduhitrili“ takozvanu neopsihoanalizu i bili (u neku ruku) zagovornici rađanja onoga što se danas, dosta neodređeno, naziva frojdo-marksizmom. Povučeni namerom da (nešto) urade na izmeni sveta stigli su do raskrsnice gde su napravili izbor. Taj izbor je bio marksizam. Prijem, međutim, nije bio srdačan: „levica“ je sumnjičila nadrealizam da na svoju ruku objašnjava umetnički čin, pri čemu se sve više odlepljuje od neposrednih zahteva političke borbe izbegavajući da se podredi takozvanoj „socijalnoj narudžbini“, tj. službi radničkoj klasi. Sukob je u početku bio posredan — preko socijalne literature, koja je učinila sve, često polupismeno i grubo, da dokaže ovu „otkinutost“ od života kod nadrealista. Ovi su, mnogo spretniji, uzvraćali da svojim zahtevom na pravo na sumnju u stvari brane umetnost. Spor se nastavio i kad je nadrealizam prestao da postoji kao pokret. Okončan je neposredno uoči rata pobedom socijalne literature, ali je ta pobeda (kakav paradoks) pripremila i njen vlastiti poraz. Doživela ga je posle rata, u godinama početka samoupravljanja — nimalo slučajno, naravno. Tako se desilo da su oba protivnika imala po jednu pobjedu i jedan poraz. Ni jedan, međutim, nije izgubio bitku, jer oba čine baštinu naše istorije: stiglo je vreme da se ratne sekire zakopaju zauvek. Sada se već može napraviti račun: najvredniji doprinos je onaj koji se tiče novih mogućnosti izražavanja, oslobođenog izraza u stvari. Drugi: njihovog „Tvrđoglavog“ nepristajanja da se odreknu slobode i prava na sumnju te da rehabilituju san — dakle sve ono što čoveku omogućuje da se ne otuđi od svoje prave prirode i svojih ljudskih potreba. Značaj njegovog prisustva u ovom prostoru je, prema tome, produžen. Najviše se oseća u slikarstvu i književnosti, ali i u stanju duha našeg društva koje mora da „sumnja“ da bi sumnja bilo manje. Za istoriju, međutim, treba zapisati: u svojim zlatnim danima nadrealizam se već bio odmakao od psihoanalize ali se nikada do kraja nije približio marksizmu (bar onom koji je u to vreme slovio kao pravi). U tako sapetom položaju on je ostao do kraja. Zbog toga je on bio i ostao između psihoanalize i marksizma. Otuda naslov ovog rada. On je tek zagovaranje drugih i boljih radova koje treba očekivati, jer je srpski nadrealizam „kao poručen“ za odgovarajuće psihološke studije. Sociološke, takođe.